

Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου καὶ ἐξῆς αἱ ὑπάρχουσαι ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Βουλευσμᾶ πληροφορίαὶ περὶ τοῦ κηρυκτικοῦ ἔργου αὐτοῦ σπανίζουσι, μὴ δυνάμεναι νὰ δώσουν εἰς τὸν μελετητὴν τὴν δυνατὴν συνθέσεως, ἔστω καὶ ὑποτυπωδῶς, τῆς ἱστορίας τῆς δράσεως αὐτοῦ εἰς τὸν τομέα τούτον. Γνωρίζομεν γενικῶς ὅτι μετέβη εἰς Οὐγγαρίαν, εἰς τὸ κράτος τῶν Ἐνετῶν, τὴν Αὐστρίαν, τὴν Ρουμανίαν, τὴν Ρωσσίαν, εἰδικώτερον ὅτι ἐκήρυξεν ἐν Τριέστη, Ἰασιῶ, Βουκουρεστίῳ, Βιέννῃ, Λειψία καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡ δράσις αὐτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, καίτοι καλύπτει μέγα χρονικὸν διάστημα τῆς ὑπηρεσίας αὐτοῦ ἐν τῷ διακονήματι τοῦ κηρυκτικοῦ κυρίως ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, ἐν τούτοις δὲν τυγχάνει γνωστῆ. Ἐκ τοῦ ἀποκειμένου ὁμως κηρυκτικοῦ ὑλικοῦ ἐν τοῖς διασωθεῖσι κώδιξι ἀυτοῦ ἀντιλαμβανόμεθα τοῦλάχιστον τὴν ἔκτασιν τοῦ ἔργου του. Πιθανῶς ἡ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τούτου νὰ παρεῖχε πληροφορίας τινὰς περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κηρυκτικοῦ ἔργου του, οὐχὶ βεβαίως ἀμέσους, ἀλλ' ἐμμέσους. Ἡ ἔκτασις ὁμως τούτου ἀπαιτεῖ ἰδιαιτέραν καὶ ἐπίπονον ἐνταυτῷ ἐργασίαν, τῆς ὁποίας μάλιστα τὸ ἀποτέλεσμα τυγχάνει ἀδηλον. Ὡς ἐκ τούτου περιοριζόμεθα εἰς τὰς ἤδη παρατεθείσας ἱστορικὰς περὶ τοῦ κηρυκτικοῦ ἔργου του πληροφορίας, ἐρχόμενοι ἐν συνεχείᾳ νὰ ὁμιλήσωμεν διὰ τοὺς ἐπιδιωκόμενους δι' αὐτοῦ σκοποὺς.

Οἱ διὰ τοῦ κηρυκτικοῦ ἔργου τοῦ Βουλευσμᾶ ἐπιδιωκόμενοι σκοποί, ὡς καὶ τὰ δι' αὐτοῦ ἐπιτευχθέντα ἀποτελέσματα, παρουσιάζουσι ἰκανὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὸν μελετητὴν τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ, ὡς καὶ τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς του. Διὰ τῶν κατωτέρω ἐπιθυμοῦμεν, ὅπως ἀδρομερῶς πως διαγράψωμεν τὰ σχετικὰ.

Ὁ Βουλευσμᾶς, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, εὔρε τοὺς χριστιανοὺς ἐξ ἐπόψεως πνευματικῆς εἰς οἰκτρὰν κυριολεκτικῶς κατάστασιν. Ὁ «χύδην», ὅπως τὸν ἀπεκάλει, «λεῶς» δὲν ἦτο δυνατὸν βεβαίως νὰ ἀντιληφθῆ τὰς ὑψηλὰς θεολογικὰς διδασκαλίας καὶ νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας. Ὡς ἐκ τούτου ἡ κυρία προσπάθεια τοῦ Βουλευσμᾶ, ὅστις ἀντελήφθη καὶ ἀντεμετώπισεν ἐν προκειμένῳ ὅλως πραγματιστικῶς τὴν παρουσιασθεῖσαν κατάστασιν, ἐστράφη εἰς τὴν ἐπίτευξιν πρακτικῶν καὶ ἀμέσων ἀποτελεσμάτων ἐκ τῆς ἀπλῆς, ἐφηρμοσμένης, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, θεολογίας αὐτοῦ¹. Ἡ σκληρότης τῶν προκρίτων, ἡ στρεφομένη κατὰ τῶν πτωχῶν καὶ ἀσῆμων ὁμοθρήσκων των, ἡ ἀργυρολογία τῶν κληρικῶν, ἡ φιλαρχία, ὡς καὶ ἄλλαι παρόμοιαι κακίαι, συνετέλουν, ὥστε νὰ δημιουργῆται ἐν μέσῳ τῶν χριστιανῶν πνεῦμα καχυποψίας, φθόνου καὶ διχονοίας. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ὁ Βουλευσμᾶς ἐπεζήτηε νὰ ἐπαναφέρῃ τούτους εἰς τὴν ὁδὸν τῆς συμπνοίας καὶ ἀγάπης. Πρὸς τοῦτο συνεχέντρωνε τοὺς χριστιανοὺς ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ διὰ καταλλήλων νοουθεσιῶν ἐπέτρυχανεν, ἐν πολλοῖς, νὰ δημιουργῆ πνεῦμα συνδιαλλαγῆς καὶ ὁμονοίας, παρὰ τὴν ἀπαντω-

1. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰάκωβον Ἀρτης, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 36.

μένην ένίοτε αντίδρασιν. Τοῦτο έπετεύχθη έξ όλοκλήρου εις πλείστα χωρία, εις τὰ όποια έδίδαξε· σχετικώς δέ έν Δραγαμέστη, Νεοχωρίω και Βλαχωρίω¹, διότι έν αύτοίς συνήνητησεν αντίδρασιν ούχι εύκαταφρόνητον. Κυρίως οί εις τὸ έργον τοῦτο αντίδρώντες, ώς και άνωτέρω έσημειώθη, ήσαν οί δημογέροντες, πλην όμως δέν ύπελείποντο αύτών και οί Ιερείς, οί όποιοι έδημιούργουν έπίσης σοβαρά προβλήματα εις τὸ έργον τοῦ Βουλευσμά². Τοῦτο προφανώς έρμηνεύεται λαμβανομένου ύπ' όψιν ότι οί τελευταίοι οὔτοι λίαν δυσαρέστως έδέχοντο τὸν παρά τοῦ Βουλευσμά έλεγχον. "Ότε, επί παραδείγματι, ὁ Βουλευσμάς έφθασεν εις Νεοχώριον, μή «χρησάμενος θωπειάς» δια τούς «καλούς παπάδες», ήναγκάσθη εύθύς νά άναχωρήσῃ, δια νά μεταβῆ εις τὸ 'Ανατολικόν. Κατά τήν έπιστροφήν του και πάλιν εις τὸ Νεοχώριον τὰ πράγματα οὔδόλως μετεβλήθησαν. Φαίνεται ότι ένεκα τής συμπεριφορᾶς τών Νεοχωριτών έθεώρησεν οὔτος άπαραίτητον, άπευθύνων έπιστολάς πρὸς τὸν 'Ιάκωβον "Αρτης, νά ζητήσῃ τήν συμπάραστασιν αύτοῦ³, δια νά δυνηθῆ νά άντεπεξέλθῃ εις τὸ δυσχερές έργον του. 'Εξ άλλου ὁ λόγος, δια τὸν όποιον ύπενθύμιζεν εις τὸν έπίσκοπον "Αρτης, δια τών πρὸς αύτὸν άπευθυνθεισών έπιστολῶν, άφ' ένός μὲν ὅλας τὰς παραλείψεις, άφ' έτέρου δέ ὅλας τὰς ύποχρεώσεις τών κληρικῶν τής έπαρχίας του, είναι ότι ή εκ μέρους τών κληρικῶν αντίδρασις ύπῆρξε σθεναρά και έπίμονος ώς πρὸς τήν έφαρμογήν τών ύπ' αύτοῦ διδαχθέντων. 'Εκ τής ύπομνήσεως δέ ύπὸ τοῦ Βουλευσμά πρὸς τὸν έπίσκοπον "Αρτης τών ύποχρεώσεων τών κληρικῶν φανεραῦνται έπακριβώς και οί δια τοῦ κηρύγματος και τών περιοδειῶν αύτοῦ έπιδιωκόμενοι περαιτέρω σκοποί.

Συμφώνως πρὸς τὰ ύπὸ τοῦ Βουλευσμά άναφερόμενα, ή κυρία προσπάθεια αύτοῦ έστρέφετο εις τήν καθοδήγησιν και μόρφωσιν τών κληρικῶν. Πρὸς τοῦτο εύρισκεν ότι άπαραίτητος έτύγχανεν ή προμηθεια εις αύτούς τών «ιερών βιβλων»⁴. 'Η έλλειψις τούτων συνετέλει, ώστε νά τυφλώττουں «πάντες πλην τινων

1. Αὐτόθι, σ. 35 - 36, και 2αν έπιστολήν πρὸς 'Ιάκωβον "Αρτης, ένθ' άνωτ., σ. 43, 44 και 46.

2. Περὶ τών έν Νεοχωρίω Ιερέων χαρακτηριστικώς ὁ Βουλευσμάς λέγει ότι παρουσιάζοντο έν «ήθει εύήθει και έθει άηθεστέρω και διαθέσει εύηθεστάτη και έξει κατοζήλω και δυσεπανόδω, ίνα μή και προσώπω, όμηρικώς φεύ, άναιδείην πεποιημένω...» (2α έπιστολή πρὸς 'Ιάκωβον "Αρτης, ένθ' άνωτ., σ. 44).

3. Φαίνεται ότι ή ποθουμένη ύπὸ τοῦ Βουλευσμά συμπάραστασις τών έπισκόπων δέν παρείχετο πάντοτε, διότι αι μεσολαθήσεις ισχυόντων προσώπων, ώς και χρηματικά προσφοραί μετέστρεφον τὰς διαθέσεις και άποφάσεις αύτών, ώστε νά παρατηρηται τοιοῦτοτρόπως άταξία και άσυνέπεια περὶ τὰ έκκλησιαστικά ζητήματα. Βλ. σχετικώς 1ην, 3ην και 4ην έπιστολάς πρὸς 'Ιάκωβον "Αρτης, ένθ' άνωτ., σ. 42, 49 και 51.

4. Προφανώς δέν πρόκειται περὶ τής 'Αγίας Γραφής, ή όποία δέν έμελετάτο οὔτε ύπ' αύτών τών κληρικῶν, άλλά περὶ τών έκκλησιαστικῶν βιβλίων τών σχετικῶν πρὸς τήν τέλεσιν τών ακολουθιῶν. 'Η άποψις αύτη ένισχύεται εκ τοῦ γεγονότος ότι, εύθύς μετά τήν άναφοράν εις τήν άνάγκην προμηθείας τών «ιερών βιβλων», τίγεται σειρά δλη τελετουργικῶν

εὐαρίθμων πάνυ εἰς τὰ τῆς ἱεροπραξίας ἔργα»¹. Παρέχων σχετικὰς λεπτομερείας ἀναφέρει ὅτι συνήντησεν ἱερεῖς, οἱ ὅποιοι μὴδὲ τὸ βάπτισμα ἐγνώριζον νὰ τελέσουν συμφώνως πρὸς τὰ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ παραδεδεγμένα², πολλὰ δὲ ἕτερα ἄτοπα ὅτι συνέβαινον ἕνεκα τῆς ἀμαθείας των. Οὕτως οἱ ὑπὸ τῶν πνευματικῶν ἐπιβαλλόμενοι κανόνες δὲν ἦσαν ἀνάλογοι πρὸς τὴν τῶν «μετανοούτων ποιότητα», κατ' αὐτὸν δὲ τὸν τρόπον, διὰ τῆς ἐπιβολῆς εἰς αὐτοὺς τῶν κανόνων τούτων, οὗτοι ἐγίνοντο μέτοχοι «ἀλλοτρίων ἁμαρτιῶν»³.

Οἱ πνευματικοί, ἐτόνιζεν ὁ Βουλευσμᾶς, εἶχον ὑποχρέωσιν νὰ μὴ δωροδοκοῦνται, οἱ δὲ ἀρχιερεῖς νὰ εἶναι ἀπροσωπόληπτοι, φειδωλοὶ καὶ συνετοὶ εἰς τὰς χειροτονίας, ἀφιλοχρήματοι, νὰ ἀποβλέπουν εἰς τὸ δίκαιον, νὰ μελετοῦν τοὺς νόμους, νὰ προσέχουν ἰδιαίτερος τὰς ὑποθέσεις τῶν συνοικεσιῶν καὶ διαζυγίων. Πάντα τὰ ἀνωτέρω, συνοψίζων ὁ Βουλευσμᾶς, ἔλεγεν ὅτι ἀπετέλουν τὴν ἔμπρακτον πίστιν, τὴν ὅποιαν οἱ ἐπίσκοποι εἶχον ὑποχρέωσιν νὰ φυλάττουν ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ. Πρὸς τούτοις εἶχον οὗτοι καθῆκον, πρὸς διατήρησιν τῆς πίστεως παρὰ τῷ πληρώματι τῆς Ἐκκλησίας, νὰ μὴ ἐγκρίνουν καὶ ἐπιτρέπουν τὴν ἀσκησιν τοῦ ἔργου τῶν «ἐξορκιστῶν, μάγων καὶ φαρμακῶν»⁴. Ἐν τέλει ἐπέμενεν, ὅπως οἱ κληρικοὶ μὴ ἀναμειγνύωνται εἰς τὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις, ὅπερ ἐπροξένει ἰδιαίτεραν ἐντύπωσιν, καὶ μὴ συμφύρωνται μετὰ τῶν κοσμικῶν φρον-

τῆς Ἐκκλησίας ζητημάτων. Χαρακτηριστικὴ τυγχάνει ἡ ἑμμεσος πληροφορία τοῦ Βουλευσμᾶ (βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰάκωβον Ἀρτης, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 37) ὅτι, ἐνῶ παρετηρεῖτο προσπάθειά τις καλύψεως τῶν σχετικῶν ἀναγκῶν τῶν περὶ τὴν μητρόπολιν εὐρισκομένων κοινοτήτων, ἀντιθέτως αἱ μακρὰν αὐτῆς οὐδεμιᾶς ἐτύγχανον μερίμνης.

1. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰάκωβον Ἀρτης, ἐνθ' ἀνωτέρω.

2. Ἡ ἐπίδρασις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῶν Ὁρθοδόξων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ὡς καὶ ἐνωρίτερον, ὑπῆρξεν ὁμολογουμένως μεγάλη. Εἰς εὐσχημος τρόπος διαβρώσεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἦτο ἡ προσπάθεια ἐκ μέρους τῶν Καθολικῶν νὰ ἀλλοιώσουν τὸ τελετουργικὸν αὐτῆς. Πρβλ. *T. Ware, Eustratios Argenti, a study of the Greek Church under turkish rule, Oxford 1964, σ. 16 κ.ε., Π. Γρηγορίου, Σχέσεις Καθολικῶν καὶ Ὁρθοδόξων, ἐν Ἀθήναις 1958, ἐν πλείστοις τόποις. Παρόμοιόν τι, ἐξ ἄλλου, παρετηρήθη κυρίως καὶ ἐν Ρωσσίᾳ. Βλ. Χρ. Παπαδοπούλου, Ἐξωτερικαὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα, Ἀπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1936 - 1937, σ. 19 - 36. Συμφώνως πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ παρεχομένας πληροφορίας οἱ ἱερεῖς ἐβάπτιζον τὰ βρέφη αὐτῆς ἀπαξ ὡς οἱ ἀποστολικοὶ κανόνες διαγορεύουσιν, ἀλλὰ τρίς, ἐν τῷ λέγειν τρίς τὴν τῆς ἁγίας Τριάδος ἐπικλήσιν καὶ οὕτω ποιεῖν τὴν τριττὴν ἀνάδυσιν καὶ καταάδυσιν οὐκ ἐν τῇ μιᾷ τῆς Τριάδος ἐπικλήσει, ἀλλ' ἐν ταῖς τρισὶν ἐπικλήσεσιν». Ἐξ ἄλλου ἀκολουθοῦντες τὰ τῆς «παπικῆς νομοθεσίας» καὶ ἐφαρμόζοντες ἀπράξιν ἀτελεῖ καὶ δόγμα ἀνόσιον» δὲν ἐβάπτιζον, ἀλλ' ἐρράντιζον τὰ βρέφη. Ὡς ἐκ τούτου προτρέπει ὁ Βουλευσμᾶς τὸν Ἰάκωβον νὰ δώσῃ ἐντολὴν εἰς τοὺς ὑπ' αὐτὸν κληρικούς, ὅπως κατασκευάσουν κολυμβήθρας, εἰς τὰς ὅποιας νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ κυριωλεκτικῶς βάπτισις τοῦ βρέφους. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰάκωβον Ἀρτης, ἐνθ' ἀνωτέρω.*

3. Αὐτόθι, σ. 38.

4. Αὐτόθι, σ. 42, καὶ 3ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰάκωβον Ἀρτης, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 48.

τίδων, διότι εἰς ἀντίθετον περίπτωσιν, συμφώνως πρὸς τοὺς ἀποστολικούς κανόνας¹, πρέπει νὰ καθαιροῦνται².

Οἱ πιστοὶ δὲν ἐτήρουν ἀπαρτρώτους ἀπάσας τὰς νηστείας, παραλείποντες καὶ ἐκείνας τῆς Τετάρτης καὶ Παρασκευῆς. Κατ' αὐτὰς ἐξ ἄλλου δὲν κατεβάλλετο προσπάθεια, ὥστε μετὰ τῆς τῶν βρωμάτων ἀποχῆς νὰ ἐπισυμβαίῃ ἡ ἐκ «παντὸς ὕλικου πάθους ἀλλοτριώσις»³. Κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας ἐγένετο χρῆσις τοῦ αὐτοῦ ποτηρίου, ὅπερ καὶ προηγουμένως ἐχρησιμοποιεῖτο, καὶ ἐφ' ὅσον παρουσιάζετο ἄμεσος ἀνάγκη κοινωνίας τινὸς διὰ τοῦ ἐν τῷ ἄρτοφορῷ φυλασσομένου ἄρτου (προηγιασμένου). Ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ποτηρίου, λοιπὸν, ὅπου ὑπῆρχον οἱ μαργαρίται, ὁ ἱερεὺς ἐν συνεχείᾳ ἠγίαζε, κατὰ τινὰ τρόπον, ἐκ δευτέρου αὐτοὺς μετὰ τῶν νέων στοιχείων (οἴνου, ἄρτου καὶ ὕδατος), τὰ ὁποῖα ἐταποθέτει ἐντὸς αὐτοῦ. Πρὸς ταῦτοις συνεβούλευεν ὁ Βουλευσμᾶς, ὅπως ἀπαραιτήτως ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς ὑφίστανται δύο ποτήρια, διὰ νὰ μὴ συμβαίῃ τὸ ὡς ἄνω ἔκτροπον⁴. Ἐκτὸς ὁμως τούτου ἐπέμενεν ὅτι κανονικῶς δὲν ἐπατρέπετο, εἰμὴ μόνον εἰς περίπτωσιν ἀπολύτου ἀνάγκης, νὰ κοινωνοῦν οἱ πιστοὶ τοῦ προηγιασμένου ἄρτου πρὸ τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας⁵. Πρὸς τὸ ἀνωτέρω θέμα ἦτο συνδεδεμένη καὶ ἡ ἐπισυμβαίνουσα ἀνωμαλία ὡς πρὸς τὴν διάρκειαν τῶν ἀκολουθιῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἔκτασις ἐσυντομεύετο ὑπὲρ τὸ δέον, περικοπτομένων εἴτε ἐξ «ἀμελείας», εἴτε «πρὸς χάριν»⁶. Καὶ τὰ μνημόσυνα δὲν ἐτελοῦντο συμφώνως πρὸς τὰς ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις, ἐφαρμοζομένων κατὰ τὴν τέλεσιν των ἑλληνικῶν ἐπιβωμίων ἐθίμων. Φαίνεται ὅτι ἰδιαίτερος ἐγένετο χρῆσις μετὰ τὰς ἐπιμνημοσύνας δεήσεις «πλακουντίων, ἢ κρεάτων, ἢ ἰχθύων, ἢ τινων ἄλλων κατὰ τὰς τῶν ἡμερῶν ποιότητος βρωμάτων ἢ πομάτων». Ὁ Βουλευσμᾶς ἐτόνισε τὴν ἀνάγκην, ὅπως, ἀπέχοντες τιοῦτου εἶδους ἐκδηλώσεων, περιορίζωνται εἰς τὰς εὐχὰς καὶ μυστικὰς θυσίας⁷. Ὡς πρὸς τὴν ἐν τοῖς ναοῖς εὐταξίαν, διὰ τὴν ὁποίαν δὲν διεκρί-

1. Ἀσφαλῶς ἀναφέρεται εἰς τὸν ΣΤ' καὶ ΙΙΑ' ἀποστολικούς κανόνας, βλ. Ἁγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ, Πηγάδιον τῆς νοητῆς νηδὸς τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις 1957⁴, σ. 8 καὶ 107.

2. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰάκωβον Ἁρτης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 41 - 42. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρει τὸν ἀπὸ Μαχαλά παπα - Ἀντώνιον, ὅστις, φαίνεται, συνεργασθεὶς καὶ μεθ' ἑτέρων προσώπων εἰς πολιτικὰς ὑποθέσεις, ἐπέμενεν εἰς αὐτὴν τὴν στάσιν του. Ὁ Βουλευσμᾶς δηλοῖ ὅτι ἀπαραίτητος συνέπεια τῆς στάσεως ταύτης ἦτο ἡ καθαιρέσις.

3. Αὐτόθι.

4. Αὐτόθι, σ. 39.

5. Διὰ τοῦ ἀτόπου τούτου ἐδημιουργεῖτο ἀσφαλῶς τὸ σοβαρότατον θέμα τῆς καταργήσεως τῆς ἀνάγκης παρακολουθήσεως ὑπὸ τῶν πιστῶν τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν.

6. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰάκωβον Ἁρτης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 40.

7. Αὐτόθι. Προξενεὶ ἐντύπωσιν ἡ προσπάθεια τοῦ Βουλευσμᾶ νὰ ἀπαλλάξῃ τοὺς πιστοὺς τῆς Αἰτωλοκαρνανίας τῶν παναρχαίων τούτων ἐκκλησιαστικῶν ἐθίμων. Βεβαίως ταῦτα, τυγχάνει γνωστὸν, ὅτι εἶλκον τὴν προέλευσίν των ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, ἀλλ' ἤδη ἀπὸ μα-

νοντο οί πιστοί, ἔλεγεν ὅτι αὕτη ὄφειλεν ἐκ μέρους των νὰ εἶναι ὑποδειγματική. Οἱ χριστιανοὶ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ παραμένουν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ἀκολουθιῶν ἐν τῷ ναῷ καὶ νὰ μὴ ἀποσύρωνται πρὸ τῆς περατώσεως αὐτῶν. Ὁ ὄρθρος, ἐτόνιζεν, ἐπὶ παραδείγματι, ἀποτελεῖ τὸ «λουτήριον» ἢ τὸ «προαύλιον» τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἡ θέσις προσέτι, τὴν ὁποίαν κατεῖχον οἱ χριστιανοὶ ἐν τῷ ναῷ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀκολουθιῶν, ἔδει νὰ εἶναι ἢ πρὸς τοῦτο προκαθορισμένη, ἢ τῶν ἀνδρῶν τουτέστιν ἢ ἀνδρωνίτις, ἢ δὲ τῶν γυναικῶν ἢ γυναικωνίτις. Τὸ κυριώτερον ὁμοίως ἐξ ὄλων μέλημα αὐτῶν ὄφειλε νὰ εἶναι ἢ μετὰ προσοχῆς καὶ πάσης εὐλαβείας παράστασις ἐν ταῖς ἀκολουθίαις, ὡς παράστασις ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ἀναστροφή μετ' αὐτοῦ¹. Ἡ ὀλοσχερῆς ἀποχὴ ἐκ τῶν ἀκολουθιῶν τῶν πιστῶν γενικῶς, ἰδιαιτέρως δὲ τῶν «παρθένων», ἀπετέλει βαρύτερον παράπτωμα. Ἐξ ἄλλου ἢ συνήθεια ὠρισμένων κοσμικῶν, προσέτι δὲ καὶ παιδῶν, νὰ εἰσέρχονται εἰς τὸ ἱερόν, ἔδει νὰ ἐξαλειφθῆ, διότι ἐν αὐτῷ μόνον οἱ κληρικοὶ εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ παραμένουν. Διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς προσηκούσης εὐλαβείας καὶ τοῦ δέοντος σεβασμοῦ πρὸς πᾶν ἱερόν καὶ θεῖον, ὄφειλον οἱ χριστιανοὶ ἐν τοῖς ναοῖς νὰ κατασκευάζουν δύο χωνευτήρια, ἐξ ὧν τὸ ἐν ἐξικνούμενον μέχρι τοῦ ὕψους τῆς προθέσεως διὰ τὰς ἀνάγκας αὐτῆς, τὸ δὲ ἕτερον διὰ τὴν ἀπόρριψιν ἐν αὐτῷ τοῦ ἐκ τῆς βαπτίσεως προερχομένου ὕδατος. Ἦτο δυνατόν μεγάλως ἐπίσης νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν τόνωσιν τῶν μνημονευθεισῶν ἀρετῶν ἢ μὴ χρησιμοποίησις πεπαλαιωμένων ἀμφίων, καλυμμάτων τῆς ἁγίας Τραπεζῆς καὶ τῆς προθέσεως, ὡς καὶ σκευῶν. Εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν ὕφίσταντο τοιαῦτα, ὄφειλον οἱ ἱερεῖς νὰ τὰ καταποντίζουν ἢ νὰ τὰ κα-

κροῦ χρόνου εἶχον πολιτογραφηθῆ ἐν τῷ χριστιανικῷ τελετουργικῷ. Δεδομένου δὲ ὅτι ὁ Βουλευσιμᾶς ἦτο καλὸς γνώστης τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συμβαινόντων, προσέτι δὲ καὶ τῶν κανονικῶν διατάξεων αὐτῆς, ἢ ἐπιμονὴ του αὐτῆ νὰ ἀσχολῆται περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο δύο εὐλογοφανεῖς ἀπόψεις παρουσιάζει· πρῶτον ὅτι ἢ ἐν Αἰτωλοακαρνανίᾳ παρατηρουμένη κατὰ τὰ μνημόσυνα πράξις ἔτεινε νὰ καταργήσῃ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον αὐτῶν καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ τὰ παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς ἐπικρατήσαντα πάλαι ποτὲ ἔθνη, δεύτερον δὲ ὅτι ὁ Βουλευσιμᾶς ἀνήκεν εἰς κύκλον ἄκρως συντηρητικῶν ἀτόμων, ἅτινα κατέβαλλον προσπάθειας ἐκκαθαρίσεως τῶν τῆς Ἐκκλησίας ἐκ τῶν ποικιλομόρφων ἐπ' αὐτῆς ἐπιδράσεων. Ἄραγε ὕφίστατο σχέσις τις τῆς κινήσεως ταύτης πρὸς τὴν τῶν Κολλυβάδων; Τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ φανῆ μόνον διὰ τῆς συστηματικῆς διερευνήσεως τοῦ θέματος τῶν Κολλυβάδων, τὸ ὁποῖον μέχρι τῆς σήμερον δὲν ἔχει δεόντως μελετηθῆ. Περὶ τῶν ἐπιμνημοσύνων ἐθῶν βλ. *Κ. Καλλινίκου*, Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, ἐν Ἀθήναις 1958², σ. 605 κ.έ., τοῦ αὐτοῦ, Ἡ φροντίς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ χριστιανισμῷ, Ἀ' Ἐκκλησιαστικὸς Κῆρυξ» 4 (1954), σ. 358-363, *Ν. Κεραλά*, Μελέτη περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῶν ἱερῶν μνημοσύνων, ἐν Ἀθήναις 1901, *Δ. Οἰκονομίδου*, Μνημόσυνον (λαογραφία), ἐν ΘΗΕ, 8, 1230 - 1233, *Ν. Πολίτου*, Λαογραφικὰ σύμμευκτα, Γ' (1931), σ. 345 - 353, καὶ *Γ. Σπυριδάκη*, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην ἔθιμα τῶν βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν, ἐν Ἀθήναις 1950, σ. 166 - 171.

1. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰάκωβον Ἀρτης, ἐνθ' ἀνωτέρω.

τακαίου¹. 'Επί τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ τῆς προβολῆς τῆς ἀνάγκης λήψεως τοῦ μέτρου τούτου, ὁ Βουλευσμᾶς ἔδιδε καὶ σχετικὰς ὁδηγίας περὶ τῶν καλυμμάτων τῆς ἀγίας Τραπέζης, τὰ ὁποῖα ἔλεγε ὅτι ἔπρεπε νὰ ᾔσαν τρία τοῦλάχιστον, τὸ κατασάρκιον καὶ δύο ἕτερα, ἅτινα ὅμως δὲν κατωνόμαζεν. 'Επί τῆς ἀγίας Τραπέζης, προσέτι, ἐτόνιζεν ὅτι «οὐδὲν τίθεσθαι ἕτερον», πλὴν τοῦ ἀρτοφορίου, τῆς λειτουργικῆς φυλλάδος καὶ τοῦ ὕφαντοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου αὕτη ἐκαλύπτετο². 'Εν τῷ θυσιαστηρίῳ ἐθεώρει ὅτι ἦτο ἀπαραίτητον νὰ ὑφίσταται ἡ ἀκοίμητος κανδήλα³.

Αἱ γυναῖκες, κατὰ «τὰς ἀποστολικὰς ἐντολάς», ἔδει νὰ «περικουσοῦν καὶ νὰ περιστέλλουν ἑαυτὰς ἀπαραμειώτως», οἱ δὲ ἄνδρες νὰ ἀπέχουν τῶν «ματαιοτεχνιῶν», ἰδίως δὲ τῶν «κυβοχαρτοπαιγμάτων»⁴. 'Ἡ προσοχὴ τοῦ Βουλευσμᾶ ἐστράφη καὶ εἰς τὰς παρανόμους συζεύξεις τῶν χριστιανῶν, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζοντο ὑπὸ δύο κυρίως μορφάς. 'Ἡ πρώτη μορφή ἦτο ἡ τῆς ἐλευθέρας πορνείας, ἡ ὁποία μάλιστα ἤσκειτο καὶ μεταξὺ χριστιανῶν γυναικῶν καὶ Ἀγαρηνῶν. Ὅτε ὁ Βουλευσμᾶς εὕρισκόμενος ἐν Τατάρνῃ ἐκαυτηρίασε μετὰ σθένους τὴν παρανομίαν ταύτην, οἱ «ἐκ τῆς Ἀγαρ» ἐκμανέντες, «ἀνταρτικὸν κινήσαντες θροῦν», ἐπεζήτησαν πάραυτα νὰ ἐγκαταλείψῃ οὗτος τὴν ἐπαρχίαν αὐτῶν. Ὁ μητροπολίτης δὲν ἐνέδωσε βεβαίως εἰς τὴν ἀπαίτησίν των ταύτην, οὗτοι ὅμως εὔρον ἕτερον πρόσχημα διώξεως αὐτοῦ, ὅμοιον πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησαν κατὰ τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, τὸ τῆς ἀπαγορεύσεως δηλονότι τῆς ἐμπορίας κατὰ τὰς Κυριακάς, τὴν ὁποίαν ἀπέδωσαν καὶ εἰς ἐνεργείας τοῦ Βουλευσμᾶ. Ὅτε ἐκλήθη τὸ πλῆθος νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ νέον τοῦτο μέτρον, ἐπλήρωσεν ἀρκούντως τὴν προθυμίαν του ταύτην, καθ' ὅτι, ἐπιτεθέντες οἱ τῆς ἀναταραχῆς ταύτης πρωτεργάται, ἄλλους μὲν ἔδειραν, ἄλλους ἠπειλήσαν, δύο δὲ καὶ ἐφυλάκισαν. 'Ἡ μῆνις τῶν διωκτῶν δὲν περιωρίσθη μόνον εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτάς, διότι οὗτοι ἐπιθυμοῦντες νὰ τιμωρήσουν τὸν Βουλευσμᾶν, τὸν ἐπίσκοπον, ὡς καὶ τοὺς δημογέροντας, ἐπετέθησαν ἐναντίον αὐτῶν. Οὗτοι, εἰδοποιηθέντες ὑπὸ τινος ἐνδεκαετοῦς παιδός, ἠσφαλίσθησαν ἐντὸς τῆς «ὄχυρᾶς καὶ ἀκαταπατήτου ἐπισκοπικῆς μάνδρας» καὶ οὕτως ἀπέφυγον τὰ δεινὰ. Ὁ Βουλευσμᾶς κατόπιν τού-

1. Αὐτόθι, σ. 39. Διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς ταύτης κατεστράφησαν ἀναμφιβόλως πλεῖστα ὅσα παλαιὰ χριστιανικὰ κειμήλια, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία δι' ἡμᾶς θὰ ἦτο ἀνυπολόγιστος. Δέον ὅμως ὅπως κατανοήσωμεν ὀρθῶς τὴν ἀρχὴν ταύτην καὶ μὴ προσάψωμεν τὴν κατηγορίαν τῆς ἀδιαφορίας καὶ ἀμαθείας, σχετικῶς πρὸς τὰ κειμήλια, εἰς τοὺς πνευματικούς ἡγήτορας τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποχῆς, δεδομένου ὅτι κατέβαλον οὗτοι μεγίστην προσπάθειαν περισώσεως τῆς εὐσεβείας ἀμαθῶν ὄλων καὶ ἀφελῶν ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων ἡ εὐσεβεία δὲν ἠδύνατο ἄλλως νὰ ἐκδηλοῦται, εἰμὴ διὰ τῆς στενῆς συνδέσεως αὐτῶν πρὸς τὰ θρησκευτικὰ ἐνυλῶματα καὶ τοὺς ἐξωτερικὸς τύπους.

2. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰάκωβον Ἀρτης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 38.

3. Αὐτόθι, σ. 39.

4. Αὐτόθι, σ. 41.

του υπεχρεώθη νά ἀναχωρήσῃ διὰ τὸ Νεοχώριον τῶν Ἀγράφων, ἐγκαταλείψας τὴν προσπάθειαν αὐτοῦ διὰ τὴν ἐπιβολὴν χρηστῶν ἡθῶν μεταξὺ τῶν χριστιανῶν. Ἡ προσπάθεια αὕτη τοῦ Βουλευσμᾶ εἶχε στραφῆ καὶ εἰς ἕτερον παρόμοιον τομέα. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, πρὸς κάλυψιν τῆς παρατηρουμένης προφανῶς μεταξὺ τῶν χριστιανῶν πορνείας, ὕφιστατο ὁ θεσμὸς τῶν «ἀρραβωνιαστικῶν». Εἰς περίπτωσιν ὁμοίως, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ μνηστεία δὲν ἦτο νόμιμος καὶ οἱ μνηστῆρες «εἰσώθρευον» εἰς τὰς μεμνηστευμένας αὐτῶν γυναῖκας, τοῦτο ἀπετέλει τὴν δευτέραν συγκεκαλυμμένην μορφήν πορνείας, ἥτις ἐπομένως ἦτο ὅλως ἀξιοκατάκριτος¹.

Αὗται ὑπῆρξαν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς αἱ διὰ τοῦ κηρύγματος ἐπιδιώξεις τοῦ Βουλευσμᾶ. Ὡς εὐκόλως κατανοεῖ τις, τὸ κήρυγμά του ἀπέβλεπεν εἰς τὴν λατρευτικὴν καὶ ἠθικὴν ἀγωγὴν τῶν πιστῶν, λαμβάνον συγχρόνως καὶ κοινωνικὸν περιεχόμενον σύμφωνον πρὸς τὰς διατάξεις τῆς Ἐκκλησίας, ἀποβλέπον ὡς ἐκ τούτου εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς καλῶς λειτουργούσης εὐδαίμονος κοινωνίας. Πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου ὕφιστατο ἄμεσος ἀνάγκη, ὅπως αἱ διδασκόντες γενικῶς, ὡς καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ Βουλευσμᾶς, ἐπιδιώκουν παντοιοτρόπως τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ὑπ' αὐτῶν διδασκομένων, διὰ νὰ μὴ καταντήσῃ κενὴ ἡ διδασκαλία των ἕνεκα τῆς «πονηρᾶς πράξεως»².

Τὰ προκύψαντα ἐκ τοῦ κηρυκτικοῦ ἔργου του ἀποτελέσματα δὲν ὑπῆρξαν εὐκαταφρόνητα. Ὁ Βουλευσμᾶς ὁμιλεῖ περὶ δεκάδων καὶ ἑκατοντάδων προσερχομένων πρὸς αὐτόν καὶ πρὸς ἀκρόασιν τοῦ κηρύγματος του. Πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν συνεμορφοῦντο πρὸς αὐτὸ καὶ ἐμπράκτως ἀπεδείκνυσαν τὴν μετάνοιάν των, ἡ ὁποία σὺν τοῖς ἄλλοις καθίστατο ἐκδηλὸς καὶ διὰ γονυκλισιῶν καὶ προσευχῶν³. Σημειωτέον ὅτι δὲν διέφυγον τῆς ἐπιδράσεως τοῦ κηρύγματος του μηδὲ οἱ κλέφται καὶ ἄρματολοι⁴. Ἐξ ἄλλου πολλοὶ τῶν ληστῶν, λωποδυτῶν καὶ κλεπτῶν «διδασθέντες, καὶ τὴν ληστείαν κατέλιπον καὶ τὴν λωποδυτικὴν καὶ κλεπτικὴν οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὰ λωποδυθέντα καὶ κλαπέντα ἐπέστρεψαν»⁵. Δὲν ὑπῆρξαν ὀλίγοι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἔδειξαν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Βουλευσμᾶ καί, ὡς ἐκ τούτου, τὸν προσεκάλουν πλησίον των, τὸν ἤκουον λαλοῦντα καὶ θερμῶς τὸν ἠὺχαρίστουν διὰ τὴν πολὺτιμον προσφορὰν του. Τόσῃν δὲ ἀγάπην ἐδείκνυσαν πρὸς αὐτόν, ὥστε καὶ αὐτά, ὡς ἔλεγεν ὁ Βουλευσμᾶς, τὰ σπλάγχνα των ἦσαν ἑτοιμοὶ νὰ θυσιάσουν ὑπὲρ αὐτοῦ. Πλειστάκις «ἐπιτιμώμενοι... καὶ ἐλεγχόμενοι» ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ «τὸν ἠὺχαρίστουν, ἐδάκρυον [καί] μετε-

1. Βλ. 3ην καὶ 4ην ἐπιστολάς πρὸς Ἰάκωβον Ἀρτης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 48, 53 κ.έ.

2. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰάκωβον Ἀρτης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 42.

3. Βλ. 3ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰάκωβον Ἀρτης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 47 - 48.

4. Βλ. 4ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰάκωβον Ἀρτης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 53.

5. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Διονύσιον Λυτζᾶς, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 62.

νόουν». Ἡ ἀπουσία τοῦ Βουλευσμᾶ ἐπροξένει εἰς αὐτοὺς θλίψιν, τὴν ὁποίαν δυσκόλως ὑπέφερον¹.

Κατὰ ταῦτα βλέπομεν ὅτι κατὰ τὴν περίοδον, καθ' ἣν κατεβάλλετο ἡ ὑπὸ τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ προσπάθεια πρὸς ἐξαγνισμόν καὶ πνευματικὴν ἀφύπνισιν τῶν ὑποδοῦλων Ἑλλήνων, καὶ ἕτεροι, ὡς καὶ ὁ μέχρι σήμερον ἄγνωστος Δωρόθεος Βουλευσμᾶς, πολὺ πιθανὸν μιμούμενοι αὐτόν, ἠγωνίζοντο μετ' ἀνυπερβλήτου ζήλου, χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ ὑπολανθάνοντός πως ἐθνικοῦ παλμοῦ διὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ. Ἐνταῦθα δέον βεβαίως νὰ τονισθῇ ὅτι τὰ ἐκ τῆς προσπάθειάς αὐτῶν προκύψαντα ἀποτελέσματα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συγκριθοῦν πρὸς ἐκεῖνα τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ.

Τὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ ἔργου τοῦ ὁ Βουλευσμᾶς ἐπέτυχε καὶ διὰ τινων ὑπ' αὐτοῦ συλλεγέντων καὶ ἄλλων ἀπ' ἀρχῆς γραφέντων λόγων. Ἐν τῇ βιβλιθήκῃ τῆς Μονῆς Πάντελεήμονος ἀπόκεινται, ὡς ἤδη ἐλέχθη, οἱ κώδικες 6038 (531), 6039 (532), 6040 (533), 6041 (534), 6047 (540) καὶ 6229 (722), οἱ ὁποῖοι ἐξ ὀλοκλήρου περιλαμβάνουν λόγους καὶ ὁμιλίαις αὐτοῦ. Κατὰ μαρτυρίαν αὐτοῦ τοῦ Βουλευσμᾶ, οἱ λόγοι οὗτοι συνελέγησαν πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἀναγιγνωσκόντων². Οἱ λόγοι οὗτοι, ὡς εἶναι γνωστὸν, δὲν ἐξεδόθησαν εἰσέτι³, πλὴν ὁμως, πολὺ πιθανόν, κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς, νὰ ἀντεγράφησαν καὶ οὕτω νὰ ἀπετέλεσαν ἐντύπωμα πολλῶν ἱεροκηρύκων, ὡς καὶ βοήθημα διὰ τὸ κηρυκτικὸν ἔργον των. Ὁ ὄγκος τοῦ γραπτοῦ κηρυκτικοῦ ἔργου τοῦ Βουλευσμᾶ, ὡς καὶ ἡ ἀρίστη, ὡς ἀντελήφθημεν, ποιότης του ἀπαιτοῦν ἰδιαιτέραν ἐμπεριστατωμένην μελέτην αὐτοῦ, ἀφ' ἐνός μὲν διὰ νὰ τοποθετηθῇ ὁ Βουλευσμᾶς ἐν τῇ χορείᾳ τῶν διακόνων τοῦ ὑψηλοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἐθνοσωτηρίου τούτου ἔργου, ἀφ' ἑτέρου δέ, διὰ τῆς ἐκδόσεως ὑπερόχων τινῶν τμημάτων αὐτοῦ, νὰ παρουσιασθῇ, ὡς ἐμπρέπει, ἡ συμβολὴ καὶ πάλιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν πνευματικὴν ἀφύπνισιν τὴν συντελεσθεῖσαν κατὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περίοδον ἐν τῷ ἑλληνικῷ πνευματικῷ χώρῳ.

Μέρος τῶν λόγων καὶ ὁμιλιῶν τοῦ Βουλευσμᾶ ἐγράφη εἰς τὴν δημώδη τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ γλῶσσαν, ἕτερον δὲ εἰς τὴν λογίαν, τὴν ἀττικίζουσαν. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι φανερόν ὅτι οἱ λόγοι καὶ αἱ ὁμιλίαι του ἀπευθύνονται πρὸς τε τὸν ἀμόρφωτον λαὸν καὶ τὴν ἡγέτιδα αὐτοῦ πνευματικὴν τάξιν. Ἡ θεματολογία του εἶναι ποικίλη καὶ πλουσία, προερχομένη κυρίως ἐκ τοῦ εὐρυτάτου πεδίου τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Ὁ λόγος παρουσιάζει ἐξαιρετικὴν δομὴν, ἐνῶ ἡ ρητορικὴ δύναμις εἶναι διάχυτος, προσδίδουσα εἰς αὐτὸν ἰδιαιτέραν χάριν. Ἡ διὰ τῆς Γραφῆς ἐμπέδωσις τῶν προσφερομένων ἀληθειῶν, ὡς καὶ ἡ ἐνίσχυσις αὐτῆς διὰ τῶν θεολογικωτέρων πατερικῶν κειμένων, ἀποτελοῦν μίαν τῶν κυριωτέρων

1. Αὐτόθι, καὶ ἐν ἐπιστολῇ πρὸς Ἰάκωβον Ἀρτης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 52-53.

2. Βλ. Σ. Λάμπρον, ἔργ. μν., σ. 390.

3. Προβλ. Κ. Κοῦρκουλα, ἔργ. μν., σ. 28.

προσπαθειῶν τοῦ Βουλησμά. Ἡ ὑπερβολικὴ ἐπίστε δμως χρήσις αὐτῶν ἀποβαίνει εἰς βάρος τῆς δυνατοῦτος παρακολουθήσεως τῶν νοημάτων, καίτοι τοῦτο μετριάζεται πως διὰ τῶν ἀφθόνων παραδειγμάτων, διὰ τῶν ὑποίων γίνεται καὶ πάλιν προσπάθεια πρὸς ἐπανασύνδεσιν αὐτῶν.

Ὁ Βουλησμάς, διὰ νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ἔργον τοῦτο, ὑπεβλήθη εἰς πλείστας δοκιμασίας καὶ στερήσεις, ἀγχιεὶς καὶ μέχρις αὐτοθυσίας. Περὶ πάντων τούτων ὁμιλεῖ ἐκτενῶς εἰς τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ. Πλήν τῶν ἐν τῇ ἀνωτέρῳ ἐξιστορήσει περιληφθέντων, ὁ Βουλησμάς ἐτόνιζεν ὅτι καὶ αὐτῶν τῶν ἐνδυμάτων του ἐστερηθῆ, ὅτε, διωκόμενος ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ τῆς Λαρίσης, κατέφυγεν εἰς τὰς ἀποκρήμνους ὑπῶρειας τῶν Ἀγράφων. Καθ' ὁδόν, ἔλεγεν, ὅτι ἅπαντα τὰ ἐνδύματα αὐτοῦ κατεστράφησαν, ὡς ὁ τζουμπές, τὸ καβάδι, τὸ ἀντερὶ, τὸ σαλιβάρι καὶ τὸ σάλι. Ὑπέφερεν ὁμως μεγάλως καὶ ἐκ τῆς ἐλλείψεως τροφίμων. Διὰ τοῦτο, ἀποστείλας πρὸς τὸν μητροπολίτην Λαρίσης «δέσμην ψυχοτρόφου», παρεκάλει αὐτόν, ὅπως, ὅταν θὰ ἐκροφᾷ τὸ ἐξ αὐτῆς παρασκευάσμα, ἐνθυμηθῆ καὶ πέμψῃ εἰς αὐτὸν ὀλίγην «ζάκχαριν» διὰ τὰς ἀνάγκας αὐτοῦ¹. Ἡ ἀνάγκη, ἐξ ἄλλου, νὰ παραμένῃ ἐγκλειστος ἐν τῇ Γούβῃ τῶν Ἀγράφων, χωρὶς νὰ δύναται ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ μανθάνῃ τι², ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἐκτελῆ τὸ ἔργον του, ἰδιαιτέρως τὸν ἠνώχλει. Αἱ λοιπαὶ κακουχίαι αὐτοῦ περιγράφονται ἐν συνόψει πρὸς τὸν φίλον αὐτοῦ Χρῦσανθον³ κατ' ἐπίδρασιν ἀσφαλῶς τῶν ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἐν β' Κορ. 11, 23 κ.έ. περιγραφομένων. Θεωροῦμεν σκόπιμον ἐνταῦθα νὰ παραθέσωμεν ὀλόκληρον τὴν σχετικὴν περικοπήν. Ἐγραφε πρὸς τὸν Χρῦσανθον κάμει τὰς ἐν μέσῳ τραγωδεῖν θλίψεις, τὰς τοῦ σώματος καχεξίας, τὸ δύσβατον τουτωνὶ τῶν τόπων, τὴν διάρρηξιν, τὸ καθ' ὑπερβολὴν ψῦχος, τὰ ἐκ τῶν θύραθεν δῆγματα, τὰς ἐνέδρας, τὰς ἀκρατήτους ὀρμάς, τὰς τοῦ ζῆν ἀπειλάς, τὰ ἐκ τινῶν τῶν καθ' ἡμᾶς δράματα, τοὺς φθόνους, τὸ ὑφαλον, τὴν διπλόην, τὰς ἀναφανδὸν γλωσσαλγίας, τὰς κρύβδην συνωμοσίας, τὰς θανατηφόρους ἐπιβουλάς, τὰς ἀσελήνους ὑπὲρ τούτων νυκτοπορίας, τοὺς κρημνοὺς, τῆς ὀλομελείας

1. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Μελέτιον Λαρίσης, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 60. Ἡ παράκλησις τοῦ Βουλησμά πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Λαρίσης, ὅπως τύχῃ τῆς συνδρομῆς αὐτοῦ, δὲν εὔρεν ἀναπόκρισιν. Ἐν τῇ 2α ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Μελέτιον, κῶδ. 6020 (513), σ. 93 καὶ 94, γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀδιαφορίας τοῦ Μελετίου, ὅστις, εὐρεθεὶς πλησίον τοῦ κρησφυγέτου τοῦ Βουλησμά, ὅχι μόνον δὲν ἐπεσκέφθη αὐτόν, ἀλλὰ δὲν ἐφρόντισε καὶ διὰ τὰς ἀνάγκας αὐτοῦ εἰς τροφίμα καὶ ἐνδύματα.

2. Βλ. Ἐπιστολὴν πρὸς Βασίλειον, διδάσκαλον, κῶδ. 6020 (513), σ. 86, ἐνθα γίνεται λόγος παρακρατήσεως ἐπιστολῶν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἐχθροῦ καὶ διώκτου τοῦ «πικροῦ» Ζαχαράκη. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἦτο σύνηθες κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Τυγχάνει γνωστὸν καὶ ἐκ τῆς ὑποθέσεως παραποιήσεως τῆς ὁμολογίας πίστεως τοῦ Νικοδήμου. Βλ. σχετικῶς *Ι. Κολιτσάρα*, Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, «Ἀκτίνες» 17 (1954), σ. 32, καὶ Θεοκλήτου Διονυσιάτου, ἔργ. μν., σ. 307.

3. 1η ἐπιστολὴ πρὸς Χρῦσανθον, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 82 - 83.

τὴν περιάλγησιν, τὰ ἐκδειμοῦντα φάσματα, τὴν ἀϋπνίαν, τὸ ὑπαιθρον, τὸ ἐγκλειστον, τῶν ἀναγκαίων τὸ ἐλλιπές, τῶν ἰατρῶν τὴν στέρησιν, τῶν ὑπερηρατούντων τὸ ἀγροικον, τῶν προσκλουμένων τὸ δυσκολον, τὸ τινων ἀβέλτερον τῶν ὑποδεχομένων, τὸ ὑπόχαλκον τῶν πολλάκις ἐπερωτώντων, τῶν πραγμάτων τὸ ἀσθενέστερον»¹.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΕΤΡΕΪΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

---

1. Πρβλ. καὶ τὴν ἐπιστολὴν πρὸς Ἀμβρόσιον Τρίκακης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 75.

5. Η ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΝ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΔΥΣΧΕΡΕΙΑΙ ΚΑΙ ΑΠΟΓΟΗΤΕΥΣΕΙΣ

Νέαι φοβεραὶ δυσχέρειαί ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἀναληφθέντος ὑπὸ τοῦ Βουλευσῆ ἔργου, τῆς μεταδόσεως δηλονότι τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος καὶ τοῦ διαφωτισμοῦ τοῦ Γένους, ὅτε οὗτος, κατόπιν τῶν ἀνωτέρω λεπτομερῶς ἐκτεθεισῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν ταλαιπωριῶν, ἐπέστρεψεν εἰς τὸ κέντρον τῆς ὀρθοδοξίας πλήρης εὐγενῶν πόθων καὶ ἀγνῶν ἐλπίδων διὰ τὴν περαιτέρω δρᾶσιν αὐτοῦ. Αἱ ἐμφανισθεῖσαι νέαι δυσχέρειαί προέκυψαν πρῶτον μὲν ἐκ τῆς οἰκτρᾶς καταστάσεως τῆς ὑγείας τοῦ Βουλευσῆ, ἐπιδεινωθείσης ἐκ τῶν προηγηθεισῶν ταλαιπωριῶν κατὰ τὴν περιοδείαν του, δεύτερον δὲ ἐκ τῆς ἑλλείψεως συμπαραστατῶν εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀναληφθὲν πνευματικὸν ἔργον. Ἡ ἑλλείψις αὕτη παρετηρήθη λόγῳ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς τε Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἀκμαζουσῶν ἑλληνικῶν καινοτήτων συνήθως κατεπονοῦντο περὶ ἀσήμαντα καὶ εὐτελεῖ ζητήματα ἢ ἐπεδίδοντο εἰς τὸν ἀθέμιτον πλουτισμόν, ἀδιαφοροῦντες μάλιστα διὰ ποιῶν μέσων θὰ ἐπετύγχανον τοῦ σκοποῦ των.

Ἐν τοῖς ἐξῆς ἐρχόμεθα νὰ παρουσιάσωμεν τὴν ἀπελπιστικὴν κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθη ὁ Βουλευσῆς, ὅτε ἐπέστρεψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐπισημειοῦντες συγχρόνως τὰ ἀπαραίτητα περὶ τῶν καθόλου κατὰ τὴν περίοδον ταύτην πραγμάτων.

Ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐλέχθη, ὁ Βουλευσῆς ἐξ Ἡπείρου μετέβη εἰς Βενετίαν. Ἐξ ἐμμέσων κυρίως πληροφοριῶν, παρεχομένων ἐκ τῶν ἐπιστολῶν του, γνωρίζομεν ὅτι οὗτος παρέμεινεν ἐν Βενετίᾳ ἐπὶ ἀρκετὸν χρονικὸν διάστημα. Ἐκ Βενετίας δέ, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἀποκαλυφθείσης ἀπειλῆς κατὰ τῆς ζωῆς αὐτοῦ, ἀνεχώρησεν ἐσπευσμένως, μεταβάς εἰς Τριέστην. Ἡ ἀναχώρησις αὕτη δέον νὰ συνέβη κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ ἔτους 1779¹. Τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς παραμονῆς αὐτοῦ ἐν Τριέστῃ τυγχάνει ἀγνωστον. Πάντως γνωρίζομεν καλῶς ὅτι ἐκ Τριέστης ἀνήχθη εἰς Πειραιᾶ², ἐκεῖθεν δὲ ἀναμφιβόλως μετέβη εἰς Ἀθήνας, δεδομένου ὅτι ἀφ' ἐνὸς συνεδέετο στενώτατα μετὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς πόλεως ταύτης, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ Πειραιεὺς ἦτο ἀσημῶτατον χωρίον ἐξ ὀλίγων καὶ πενιχρῶν μόνον οἰκιῶν συγκείμενον. Φαίνεται ὁμοίως ὅτι δὲν παρέ-

1. Ἡ 1η ἐκ Τριέστης ἀποσταλεῖσα ὑπ' αὐτοῦ ἐπιστολή, ἐν τῇ ὁποίᾳ διαβλέπει τις τὸ πρόσφατον τῆς ἀφίξεως αὐτοῦ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, φέρει ἡμερομηνίαν 14 Νοεμβρίου 1779.

2. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰωάννην Μπενιζέλον, κώδ. 6020 (613), σ. 141.

μενεν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὰς πόλεις, τὰς ὑποίας ἐπεσκέπτετο κατὰ τὸ ταξίδιον τῆς ἐπιστροφῆς αὐτοῦ εἰς τὸ κέντρον τῆς ὀρθοδοξίας. Τοῦτο συνέβη πιθανόν, διότι οὗτος εἶχε πλέον ἀρκούντως καταπονηθῆ, ἀλλὰ προσέτι καὶ διότι ἡ ὑγεία αὐτοῦ παρουσίασεν ἀνησυχητικὰς τινὰς ἐκδηλώσεις¹. Οὕτω παρατηροῦμεν ὅτι ἐκ Πειραιῶς, κατόπιν δεκαήμερου ἐπιπόνου ταξιδίου², ἐφθασεν εἰς Χίον³, ἐνθα παρέμεινεν ἐπὶ τέσσαρας ἡμέρας. Ἰδιαιτέρον ὁμοίως λόγον δὲν ἔκαμεν εἰς τὰς ἐπιστολάς του περὶ τῆς παραμονῆς αὐτοῦ ἐν αὐτῇ, ὡς καὶ περὶ τῶν ἐπαφῶν αὐτοῦ ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ μετὰ σημαινόντων καὶ διαβιούντων ἐν αὐτῇ προσώπων. Ἐκ τῆς Χίου μετὰ ἐν εἰκοσιτετράωρον κατήνησεν εἰς Σμύρνην⁴, ἐνθα ὑπὸ τῶν διδασκάλων καὶ μαθητῶν τῆς σχολῆς αὐτῆς ἐγένετο δεκτὸς ἀύπτιαις ὠλέναις⁵. Ὁ Βουλευσιμᾶς προστίθετο νὰ ἀναχωρήσῃ ἀμέσως ἐκ Σμύρνης, ἵνα μεταβῆ τὸ ταχύτερον εἰς Πάτριον πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ σπουδάζοντος ἐν τῇ ἐκεῖ σχολῇ ἀδελφοῦ του Θεοφάνους καὶ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν αὐτὴν σχολὴν τὸν ὑποτακτικὸν αὐτοῦ Δημήτριον. Τὸ σχέδιον τοῦτο ἐγκατελείφθη ὑπὸ τοῦ Βουλευσιμᾶ ἕνεκα τῆς ἐπιμονῆς τοῦ διδασκάλου καὶ στενοῦ φίλου αὐτοῦ Χρυσάνθου, τῶν ἐπιτρόπων τῆς σχολῆς Σμύρνης, ὡς καὶ τῶν προκρίτων τῆς πόλεως, ὅπως παραμείνῃ παρ' αὐτοῖς καὶ ἀναλάβῃ «τὴν προστασίαν τῆς σχολῆς», ἥτοι τὴν διεύθυνσιν αὐτῆς⁶.

1. Ἐκ τῆς 6ης ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Χρυσάνθου, κῶδ. 6020 (513), σ. 149, πληροφοροῦμεθα ὅτι κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1779 ἦτο ἀρρωστος, πάσχων ἐκ φθίσεως. Ἄραγε εἰς τοῦτο νὰ ὀφείληται καὶ ἡ ἔλλειψις ἐπιστολῶν τοῦ Βουλευσιμᾶ καί, ὡς ἐκ τούτου, πληροφοριῶν περὶ αὐτοῦ διὰ τὸ πρὸ τῆς ἡμερομηνίας ταύτης ἐτήσιον περίπου χρονικὸν διάστημα;

2. Ὁ Βουλευσιμᾶς διεκτραγωδεῖ τὰς συνθήκας, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐπραγματοποίησε τὸ ταξίδιον τοῦτο. Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρει (βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰωάννην Μπενιζέλον, ἐνθ' ἀνωτέρω) ὅτι δὲν ἦτο μόνον ἡ «δυσπλοία», ἡ ὁποία παρεῖχεν εἰς τοὺς ταξιδεύοντας οὐ τὴν τυχοῦσαν «λύπη», ἀλλὰ προσέτι καὶ τὸ τῆς «κακοκηθείας τῆς πληθῆος τῶν διαφόρων ἐπιβατῶν κατὰ θρησκείαν, καὶ πατρίδα, καὶ γένος, καὶ ἐπιτήδευμα, καὶ ἡλικίαν, καὶ τῆς τῶν ὑπομαζίων βρεφῶν καὶ ἐσχατογῆρων δωδεκαταίου δυσωδίας». Ἐκ τῶν παρατηρήσεων τούτων ἀντιλαμβάνεται τις ἐν μέσῳ ὁποίων οὐκ ἐπιβλητῶν περιστάσεων ἐκαλοῦντο οἱ μεμορφωμένοι πνευματικοὶ ταγοὶ νὰ ἐργασθοῦν καὶ ὁποίας δυσκολίας ἀπήντων εἰς τὸ ἔργον των. Αἱ δυσχέρειαι αὗται προφανῶς προήρχοντο 1) ἐκ τοῦ συναγελασμοῦ ἀνθρώπων διαφόρων γενῶν, πατρίδων καὶ θρησκειῶν, ὡς καὶ 2) ἐκ τῆς ἀμαθείας τοῦ πρὸς ὃν ἀπηυθύνοντο λαοῦ καὶ τῆς βαρβάρου καὶ ὅλως ἀξέστου αὐτοῦ συμπεριφορᾶς.

3. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰωάννην Μπενιζέλον, ἐνθ' ἀνωτέρω.

4. Ἡ ἀφίξις του ἐν Σμύρνη συνέβη τὴν 24ην Σεπτεμβρίου 1780. Βλ. σχετικῶς 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Παναγιώτην Παλαμᾶν, κῶδ. 6020 (513), σ. 130 - 131, ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς παρελεύσεως ἀπὸ τῆς ἀφίξεως αὐτοῦ ἐν Σμύρνη ἕνδεκα ἡμερῶν. Ἡ ἐπιστολὴ φέρει ἡμερομηνίαν 4 Ὀκτωβρίου 1780.

5. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰωάννην Μπενιζέλον, ἐνθ' ἀνωτέρω.

6. Μεταξὺ τῶν προσώπων, τὰ ὁποία συνήνησεν ὁ Βουλευσιμᾶς ἐν Σμύρνη, δὲν ἀναφέρεται ὁ Ἰερόθεος, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστὸν, ὑπῆρξεν ὁ λίαν ἀγαπητὸς διδάσκαλος αὐτοῦ. Αἱ πληροφορίαι περὶ τῆς ἀφίξεως αὐτοῦ ἐν Σμύρνη, ὡς καὶ αἱ τῶν ἐπαφῶν αὐτοῦ ἐν αὐτῇ, παρέχονται διὰ τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Ἰωάννην Μπενιζέλον ὑπὸ ἡμερομηνίαν 2 Νοεμβρίου 1780. Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ἰερόθεος κατὰ τὴν

Ὁ Βουλευσιμᾶς, ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἐγκατέλειψεν εὐθὺς τὴν Σμύρνην, ἀλλὰ παρέμεινεν ἐν αὐτῇ ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα, ἵνα δυνηθῆ νὰ μελετήσῃ καλῶς τὴν πρὸς αὐτὸν γενομένην πρότασιν. Τελικῶς, καὶ σχετικῶς συντόμως, ἀπεφάσισε νὰ ἀποποιηθῆ τὴν πρότασιν καὶ νὰ ἀναχωρήσῃ μετ' ὀλίγας ἡμέρας διὰ Κωνσταντινούπολιν. Ἡ ἀναχώρησις αὐτοῦ διὰ Κωνσταντινούπολιν ἐγένετο τὴν 8ην Ὀκτωβρίου 1780¹. Λόγοι, οἱ ὁποῖοι ἐβίασαν αὐτὸν νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Σμύρνην, ἀναφέρονται οἱ ἐξῆς· πρῶτον ἡ ἐπιθυμία αὐτοῦ νὰ μεταβῆ εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐνθα ἠδύνατο νὰ πραγματοποιήσῃ τὰς ἀπαραιτήτους προπαρασκευὰς διὰ τὴν ἐκδοσὶν διαφόρων βιβλίων, περὶ ὧν ὁ λόγος κατωτέρω, καὶ δευτέρον ἡ σφοδρὰ ἐπιθυμία νὰ συναντήσῃ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Θεοφάνην, ὅπερ ὅμως τελικῶς δὲν ἐπετεύχθη². Ἡ ἀφίξις τοῦ Βουλευσιμᾶ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπισυνέβη τὴν 29ην Ὀκτωβρίου 1780³, κατόπιν μεγάλων περιπετειῶν, τὰς ὁποίας ἐν πάσαις ταῖς λεπτομερείαις αὐτῶν, καὶ λίαν γλαφυρῶς, ἐξέθεσεν οὗτος ἐν τῇ 4ῃ κυρίως ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν Χρῦσανθον.

Αἱ ὑφιστάμεναι τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει συνθῆκαι ἀπεγοήτευσαν αὐτὸν μεγάλως. Ἐν πρώτοις καθ' ἣν ἡμέραν ἀκριβῶς ἀνεχώρει ἐκ Σμύρνης, ἀπέθνησκεν ὁ πατριάρχης Σωφρόνιος⁴, εἰς τὸν ὁποῖον ἐστήριζεν ὁ Βουλευσιμᾶς μέγα μέρος τῶν ἐλπίδων του διὰ τὴν περαιτέρω αὐτοῦ δρᾶσιν⁵. Τὴν σχετικὴν πρὸς τὸν θάνατον αὐτοῦ εἶδησιν ἔλαβεν εὐρισκόμενος ἀναγκαστικῶς, λόγῳ τῆς ἀπνοίας

ἡμερομηνίαν ταύτην δὲν εἶχεν πλέον, ὅποτε τὸ ὑπὸ τοῦ Γ. Ζαβίρα, ἔργ. μν., σ. 348, καὶ τῶν ἐπομένων συγγραφέων αὐτῶ, διδόμενον ἔτος θανάτου τοῦ Ἱεροθέου, ἦτοι τὸ 1781, τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ.

1. Τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην εὐρίσκομεν οὕτως· ἐκ τῆς 4ῆς ἐπιστολῆς πρὸς Χρῦσανθον, διδάσκαλον, κῶδ. 6020 (513), σ. 132, πληροφοροῦμεθα ὅτι τὴν 24ην Ὀκτωβρίου ὁ Βουλευσιμᾶς ἀνεχώρησεν ἐκ Τενέδου. Ἐν τῇ σ. 131 τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς γίνεται μνεία περὶ τοῦ χρονικοῦ διαστήματος, ὅπερ ἀπρητήθη διὰ τὴν μετάβασιν ἐκ Σμύρνης εἰς Τένεδον, ἦτοι διάστημα τεσσάρων ἡμερῶν, ἐνῶ συγχρόνως ἀναφέρεται ἡ ἐπὶ δεκαήμερον παραμονὴ τοῦ Βουλευσιμᾶ ἐν Τενέδῳ. Κατὰ ταῦτα δι' ἀπλοῦ πλέον ὑπολογισμοῦ εὐρίσκομεν τὴν ἡμερομηνίαν ἀναχωρήσεως τοῦ Βουλευσιμᾶ ἐκ Σμύρνης.

2. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Δανιὴλ Κεραμέα, κῶδ. 6020 (513), σ. 137.

3. Ἐν τῇ 1ῇ ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Ἰωάννην Μπενιζέλον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 143, ὁ Βουλευσιμᾶς ἀναφέρει ὅτι ἀφίχθη εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸ ἑνὸς πενθημέρου ἀπὸ τῆς γραφῆς τῆς ἐπιστολῆς ταύτης, τῆς φερούσης ἡμερομηνίαν 2 Νοεμβρίου 1780.

4. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰωάννην Μπενιζέλον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 142 καὶ 3ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρῦσανθον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 135. Πρβλ. Μ. Γεδεών, Σαμουὴλ τοῦ Χαντζερῆ, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» 4 (1884), σ. 199, Κ. Κοῦμα, ἔργ. μν., τόμ. 10ος, ἐν Βιέννῃ 1831, σ. 403, Π. Νικοπούλου, Σωφρόνιος ὁ Β', ἐν ΘΗΕ, 11, 646. Ἡ ὑπὸ τοῦ Τ. Γριτσοπούλου, Γαβριὴλ Δ', ἐν ΘΗΕ, 4, 111, ἀναφερομένη ἡμερομηνία θανάτου τοῦ Σωφρονίου, 8 Δεκεμβρίου 1780, τυγχάνει λανθασμένη.

5. Βλ. 3ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρῦσανθον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 136, 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰωάννην Μπενιζέλον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 143, καὶ 2αν ἐπιστολὴν πρὸς Ἀβράμιον, πατριάρχην Ἱεροσολύμων, κῶδ. 6020 (513), σ. 166.

άνέμων, ἐν Τενέδω¹. Κατὰ δεύτερον δὲ λόγον οἱ πλείστοι τῶν γνωρίμων τοῦ Βουλευσμᾶ εἶχον ἐγκαταλείψει τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ διεσπάρησαν εἰς τὰς ἐγγυς καὶ μακρὰν αὐτῆς περιοχὰς ἕνεκα τοῦ ἐνσκήψαντος καὶ πάλιν φοβεροῦ λοιμοῦ. Ἐκ τῶν ἀναχωρησάντων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὁ Βουλευσμᾶς ἀναφέρει ὀνομαστὶ μόνον τὸν πατριάρχην Ἱεροσολύμων Ἀβράμιον, ὁ ὁποῖος, ὡς ἔγραφεν, εἶχε μεταβῆ εἰς τὴν Βλαχίαν². Ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βουλευσμᾶ πρὸς τὸν Σωφρόνιον καὶ τὸν Ἀβράμιον δὲν προκύπτει ὅτι οὗτος συνεδέετο δι' ἰδιαίτερας φιλίας μετ' αὐτῶν, ἐν τούτοις ὁμως εἰς ἑτέρας ἐπιστολάς του πρὸς διάφορα πρόσωπα τονίζει τὴν δυνατότητα στενῆς συνεργασίας μετὰ τοῦ Σωφρόνιου καὶ τοῦ Ἀβραμίου. Τοῦτο ὁμως δὲν εἶναι δυνατόν ἄλλως νὰ ἐξηγηθῆ, εἰμὴ μόνον ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ Βουλευσμᾶς ἐγνώριζε καλῶς τὴν μόρφωσιν ἀμφοτέρων τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἀνδρῶν, ὡς καὶ τὰ πνευματικὰ διαφέροντα αὐτῶν, τὰ ὁποῖα καὶ ἀπετέλουν ἐγγύσον τῶν ἐλπίδων αὐτοῦ. Ἐνῶ διὰ μελανῶν χρωμάτων διεγράφοντο αἱ προοπτικαὶ διὰ περαιτέρω δρᾶσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἔλαβεν ἐπιστολὴν τοῦ Χρυσάνθου, ὡς ὁ ἴδιος ἀναφέρει³, τὴν ἐπομένην τῆς ἀποστολῆς ἰδικῆς του, διὰ τῆς ὁποίας καθίστα γνωστὰ πρὸς τὸν φίλον του τὰ περὶ αὐτοῦ. Ὁ Χρυσάνθος προέτρεπε τοῦτον καὶ πάλιν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Σμύρνην, ὅπου τοῦ προσεφέρετο ἡ θέσις τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἐν Σμύρνη σχολῆς. Ὁ Βουλευσμᾶς ἀπαντῶν ἐζήτησεν, ὅπως ὁ Χρυσάνθος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἰκετεύουν διαπύρως τὸν Κύριον, ἵνα ἀπαλλάξῃ αὐτὸν ἐξ ὅλων τῶν δεινῶν ἢ μείζονα ἐπισωρεύσῃ ἐπ' αὐτοῦ, διὰ νὰ τὸν ἀναγκάσῃ οὕτω νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Σμύρνην⁴. Ἐν συνεχείᾳ ἀνέφερον ὅτι αἱ δυσχέρειαι, τὰς ὁποίας συνήνησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, καὶ δὴ ὡς πρὸς τὴν διακίνησίν του ἐν αὐτῇ, ὑπῆρξαν ἀνυπέρβλητοι. Ἐλθὼν εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῶν ἐταίρων τοῦ ἄρχοντος Ἰωάννου Μαυροκορδάτου⁵ ἐπανειλημμένως προετράπη ὑπ' αὐτῶν, ὅπως μὴ ἐξέλθῃ τῆς πόλεως «διὰ τὸ ἐξωρον καὶ ὑποψίας γέμον... τῆς τοῦ λοιμοῦ ἀπειλῆς». Κατὰ τὴν συμβουλήν των ἔδει νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ «διπλοφανάριον», ἐνθα ὑπῆρχε κατάλληλος δι' αὐτὸν τόπος διαμονῆς, ὁ οἶκος τοῦ εὐγενεστάτου Ἰωάν-

1. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἰωάννην Μπενιζέλον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 141.

2. Ἡ μετάβασις τοῦ Ἀβραμίου εἰς Βλαχίαν ἐγένετο καὶ προκειμένου οὗτος νὰ ἐπιτύχῃ οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν ἐκ μέρους τῶν ἐκεῖ εὐημερούντων Ἑλλήνων διὰ τὸ πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων. Βλ. σχετικῶς ἄρθρον ἀνυπόγραφον, Ἀβράμιος, ἐν ΘΗΕ, 1, 75.

3. Βλ. 4ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρυσάνθον, κῶδ. 6020 (513), σ. 143.

4. Αὐτόθι, σ. 144.

5. Ὁ ἄρχων Ἰωάννης Μαυροκορδάτος φαίνεται ὅτι ἔζη ἐν Σμύρνη. Βλ. 6ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρυσάνθον, κῶδ. 6020 (513), σ. 155· τῆς ἐπιστολῆς ταύτης τὸ ὑστερόγραφον ἀπευθύνεται πρὸς Ἰωάννην Μαυροκορδάτον. Ἡ ταυτότης τοῦ Ἰωάννου Μαυροκορδάτου τυγχάνει ἀγνωστος. Κατὰ τὴν περὶ τῆς ὁ λόγος ἐποχὴν ἐζήτησεν Ἰωάννης τις Μαυροκορδάτος ἢ Ἱερεμίας Μαυροκορδάτος, ὅστις ὁμως ἦτο κληρικὸς, καὶ ἄρα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ταυτίζηται μετὰ τοῦ ἄρχοντος Ἰωάννου Μαυροκορδάτου τοῦ ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ προσφωνουμένου διὰ τῆς ἐπωνυμίας «εὐγενῆς ἄρχων» καὶ ἀσκοῦντος, ὡς φαίνεται, τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου.

νου Μαμούνη¹. Ὁ Βουλευσμᾶς ἐγκατεστάθη εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ τὴν 3ην Νοεμβρίου 1780, ἐνθα ἐφιλοξενήθη ὑπ' αὐτοῦ φιλοφρόνως. Ἡ φιλοξενία αὕτη παρεσχέθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Μαμούνη τῆ συστάσει τοῦ Ἰωάννου Μαυροκορδάτου, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ Βουλευσμᾶς ἐξέφρασε τὰς θερμὰς εὐχαριστίας του διὰ τοῦ Χρυσάνθου. Ἡ παραμονὴ αὕτη τοῦ Βουλευσμᾶ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Μαμούνη ἔσχε τὴν ἀγαθὴν συνέπειαν, ἵνα ἔλθῃ οὗτος εἰς ἐπαφὴν μετ' ἄλλων σημαινόντων προσώπων, ἅτινα εὐμενῶς διατεθέντα πρὸς αὐτόν, ὡς φαίνεται, παρέσχον πᾶσαν δυνατὴν διευκόλυνσιν εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ. Ὁ Βουλευσμᾶς ἐγνώρισεν εἰς τὸν Χρυσάνθον ὅτι τὴν 4ην καὶ 5ην Νοεμβρίου τοῦ 1780 ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Μαμούνη μετὰ τοῦ «ὀλοπολίου» Νικολάου Καρατζᾶ², τοῦ διὰ δευτέραν φοράν τιμηθέντος διὰ τοῦ ἀξιώματος τοῦ λογοθέτου. Ὁ λόγιος οὗτος ἀνὴρ, ὡς χαρακτηριστικῶς ἔλεγεν ὁ Βουλευσμᾶς, «αἶσια καὶ ἀγαθὰ εὐαγγέλια» ἐκόμισε περὶ πάντων τῶν μελετωμένων ὑπ' αὐτοῦ. Ἀνεκοίνωσεν εἰς αὐτόν τουτέστιν ὅτι εὐκόλως θὰ ἐξευρίσκοντο τὰ ἀπαραίτητα βιβλία, καὶ κατὰ τὸν καλῦτερον τρόπον θὰ προέβαινον εἰς τὴν σύγκρισιν τῶν σχετικῶν χειρογράφων³. Ἡ ἐλπίς αὕτη συνετέλεσεν, ὥστε ὁ Βουλευσμᾶς νὰ παραμείνῃ ἐν Κωνσταντινουπόλει, παρὰ τὰς δυσχερείας, τὰς ὁποίας συνήνητησεν. Οὕτω, παρ' ὄλον ὅτι ἡ ὑγεία αὐτοῦ σοβαρῶς ἐκλονίσθη κατὰ τὸ ἔτος 1780, δὲν ἐπτοήθη, ἀλλ' ἐξηκολούθησεν ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ εὐοδώσεως τοῦ σκοποῦ του.

1. Περὶ τοῦ ἄρχοντος Ἰωάννου Μαμούνη οὐδὲν στοιχεῖον εὑρομεν ἐν τῇ προσιτῇ εἰς ἡμᾶς βιβλιογραφίᾳ.

2. Περὶ τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ βλ. *Κ. Σάθα*, ἔργ. μν., σ. 558 - 559, *Γ. Ζαβίρα*, ἔργ. μν., σ. 490 καὶ *Μ. Γεδεών*, *Σαμουήλ τοῦ Χαντζερῆ...*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 143 κ.έ. Χαρακτηριστικαὶ τυγχάνουν αἱ πρὸς Ν. Καρατζᾶν ἀφιερωμέναι γραμμαὶ ἐπιστολῆς τοῦ Σαμουήλ Χαντζερῆ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 147, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς παιδείας ἀγῶνας, ὡς καὶ εἰς τὴν μόρφωσιν αὐτοῦ. Τὰς γραμμὰς ταύτας θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ παραθέσωμεν «ἀλλ' οὐ σύ γε, ὦ τῶν πολλῶν ὑπερφέρων καὶ πολλὰ καμῶν καὶ πόλλ' ἀθλήσας πρὸς τὰ τῆς παιδείας παλαισμάτα, οὐδ' ὁ ἀπὸ παλαιστρας σοὶ κονιορτὸς ὀλίγος, ὡς καὶ τὰ ἐκ τούτου σοὶ καλλιστεῖα καὶ βραβεῖα μαρτυρεῖ, εἰ ἐν αὐτοῖς μάλιστα τῶν ἐπαινουμένων εὐγενῶν ὁ σπουδαιότατος καὶ πολυγλωττότατος ἀνεφάνης...». Ἐς σημειωθῆ ἐνταῦθα προσέτι ὅτι ὁ Καρατζᾶς φέρεται ἀποθανῶν κατὰ τὸ τεσσαρακοστὸν ἔκτον ἔτος τῆς ἡλικίας του. Ὁ *Μ. Γεδεών*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 167, ἐκφράζει ὡς πρὸς τοῦτο τὴν ἀμφιβολίαν του, διότι θεωρεῖ ἀπίθανον εἰς ἡλικίαν οὗτος εἴκοσιν ἐτῶν νὰ ἐγένετο τὸ πρῶτον ποστέλνικος. Τὴν ἀμφιβολίαν ταύτην τοῦ Γεδεῶν ἐνισχύει μεγάλως ἡ μαρτυρία τοῦ Βουλευσμᾶ, καθ' ἣν συνηνήθη οὗτος μετὰ τοῦ «ὀλοπολίου» Νικολάου Καρατζᾶ, ὑπερ νομίζομεν ὅτι δὲν ἀναφέρεται ἀπλῶς εἰς τὸ χρῶμα τῆς κόμης τούτου, ἀλλ' εἰς τὸ ἀξιοσέβαστον τοῦ προσώπου του, τὸ ἀπορρέον ἐκ τῶν ἀξιομάτων του καὶ κυρίως ἐκ τῆς ἡλικίας του.

3. Βλ. 4ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρυσάνθον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 145. Μετὰ τοῦ Καρατζᾶ ἔσχεν ὁ Βουλευσμᾶς καὶ ἑτέρας ἐπαφὰς πρὸς διευθέτησιν τῶν διὰ τὴν ἐκδοσιν βιβλίων προκυπτόντων προβλημάτων. Ἐτέρα γνωστὴ εἰς ἡμᾶς συνάντησις τυγχάνει ἡ κατὰ τὴν 17ην Νοεμβρίου ἐπισυμβᾶσα. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Κωνσταντῖνον Καραϊωάννου, ἱατροφιλόσοφον, κῶδ. 6020 (513), σ. 148.

Ἡ ὑγεία του, καθὼς ἀνέφερεν εἰς τὸν φίλον τοῦ Χρῦσανθον¹, ἤδη πρὸ ἔννε-
 αετίας περίπου εἶχε παρουσιάσει ἀνησυχαστικὰ σημεῖα, διότι οὗτος εἶχε προσ-
 βληθῆ ὑπὸ φθίσεως. Πρὸ ἑνὸς δὲ ἔτους, ἀφ' ὅτου ἔγραφε τὴν 5ην πρὸς τὸν
 Χρῦσανθον ἐπιστολὴν του, ὅτε ἐν Τριέστῃ διέμενον, ἐδοκίμασε καὶ πάλιν ἕνεκα
 τῆς αὐτῆς νόσου σοβαρὰν κρίσιν. Ἡ κρίσις ὁμως, τὴν ὁποῖαν ὑπέστη ἐν Κων-
 σταντινουπόλει, ὑπῆρξε, φαίνεται, σοβαρωτέρα, ὀδηγήσασα τοῦτον μέχρι τοῦ
 χείλους τοῦ ἄδου. Οἱ ἰατροὶ κατέστησαν εἰς αὐτὸν γνωστὸν ὅτι αἱ αἰμοπτύ-
 σεις, τὰς ὁποίας εἶχεν, ὠφείλοντο εἰς διάβρωσιν (ἀσφαλῶς τῶν πνευμόνων) ἢ
 διάρρηξιν (τῶν ἀγγείων) ἢ ἀποπήδησιν (τοῦ αἵματος). Περὶ τὰ μέσα Νοεμβρίου
 τοῦ 1780 καὶ μέχρι τῶν μέσων Ἰανουαρίου 1781 ὁ Βουλευσμᾶς διῆλθε τὴν κρισι-
 μωτέραν καμπὴν τῆς ἀσθενείας του. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἔσχε τὰς περισ-
 σοτέρας αἰμοπτύσεις. Περὶ τὰ μέσα μόνον Ἰανουαρίου τοῦ 1781 «θεῖω ἔλεει»
 ἐπῆλθεν ἡ τῆς αἰμοπτύσεως στάσις, εἰς περίπτωσιν δὲ κατὰ τὴν ὁποῖαν, ὡς ἔλε-
 γον, ἤθελεν καὶ πάλιν ἐπαπειληθῆ ὑπὸ αἰμοπτύσεων, τότε θὰ μετέβαινον εἰς
 Σμύρνην, ἔνθα οἱ πάντες ἦσαν προθυμότατοι νὰ τοῦ παράσχουν τὰς καλὰς αὐτῶν
 ὑπηρεσίας² ἢ θὰ ἀνεχώρει διὰ τὸ Ρύσιον τῆς Χαλκηδόνος, ἔνθα τὸ κλίμα ἦτο
 εὐκρατον καὶ ἐπομένως κατάλληλον διὰ πάσχοντα ἐκ τοιαύτης ἀσθενείας. Ἐν-
 τύπωσιν ἐν προκειμένῳ προξενεῖ ἡ προθυμία, μετὰ τῆς ὁποίας ἐδέχοντο οἱ πάν-
 τες τὸν Βουλευσμᾶν, καίτοι ὑπέφερον ἐκ μιᾶς μεταδοτικῆς καὶ ἐν πολλοῖς ἀνιά-
 του κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀσθενείας. Τοῦτο προφανῶς δεικνύει τὴν ἀγάπην
 καὶ ἐκτίμησιν, τὴν ὁποῖαν ἔτρεφον πρὸς τὸν Βουλευσμᾶν ὄχι μόνον οἱ τοῦ ἀμέ-
 σου καὶ στενοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ, ἀλλὰ προσέτι καὶ αὐτοῦ τοῦ εὐρυτέρου.
 Ὁ Βουλευσμᾶς δὲν ἐκαλλιέργει φρούδας ἐλπίδας ὅτι ἡ βελτίωσις αὐτῆ τῆς ὑγεί-
 ας του ἐσῆμαινε καὶ τὴν ἀπαλλαγὴν αὐτοῦ ἐκ τῆς ἐπαράτου νόσου. Ἐγνώριζε
 καλῶς, καὶ τοῦτο τὸ ἐδήλου δι' ἐπιστολῆς του εἰς τοὺς προκρίτους τῆς Σμύρνης,
 ὅτι μόνον ἐπιδεινώσις τῆς καταστάσεώς του ἀνεμένετο καὶ ὅτι ἡ ὑφεσις τῆς ἀσθε-
 νεείας του ὠφείλετο εἰς τὰς καιρικὰς συνθήκας καὶ εἰς τὴν ἀσκησιν ἐκ μέρους του
 ὑγιεινοτέρας πρὸς στιγμὴν ἐργασίας.

Ὁ Βουλευσμᾶς ἀσφαλῶς, διὰ νὰ μὴ δίδῃ βάρος εἰς τὸν φιλόξενον καὶ ἀγα-
 πητὸν εἰς αὐτὸν Ἰωάννην Μαμουῆν, ἐγκατεστάθη κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ
 1781 ἐν τῷ Ἀγιοφατικῷ Μετοχίῳ³, κατόπιν ἐγκρίσεως τοῦ πατριάρχου Ἰε-

1. Βλ. 5ην καὶ 6ην ἐπιστολάς πρὸς Χρῦσανθον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 149 - 150 καὶ 151, 7ην
 καὶ 9ην πρὸς Χρῦσανθον, κῶδ. 6020 (513), σ. 158 καὶ 168. Πρβλ. 1ην ἐπιστολὴν τοῖς προ-
 κρίτοις Σμύρνης καὶ ἐπιτρόποις τῆς σχολῆς αὐτῆς, κῶδ. 6020 (513), σ. 152, 1ην ἐπιστολὴν
 πρὸς Ἰωάννην Μαῦρον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 159, 2αν ἐπιστολὴν πρὸς Ἰωάννην Μπεντζέλον, κῶδ.
 6020 (513), σ. 172, καὶ 2αν ἐπιστολὴν πρὸς Μακάριον Κορίνθου, κῶδ. 6020 (513), σ. 176.

2. Περὶ τῆς διαθέσεως ταύτης ἔναντι τοῦ Βουλευσμᾶ τῶν ἐν Σμύρνη βλ. 6ην ἐπιστολὴν
 πρὸς Χρῦσανθον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 151, καὶ 1ην ἐπιστολὴν τοῖς προκρίτοις Σμύρνης καὶ ἐπι-
 τρόποις τῆς σχολῆς αὐτῆς, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 154.

3. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Κωνσταντῖνον Καραϊωάννου, ἰατροφιλόσοφον, ἐνθ' ἄνωτ.,

ροσολύμων Ἀβραμίου¹. Ἐν τῷ Μετοχίῳ ἡ κατάστασις τῆς υγείας αὐτοῦ ἐπεδεινώθη, ἀσφαλῶς λόγῳ τῆς φύσεως τῆς ἐργασίας, τὴν ὁποίαν οὗτος ἤσκει, συνισταμένης εἰς τὴν τακτοποίησιν καὶ ὀργάνωσιν τῆς ἐν τῷ Μετοχίῳ βιβλιοθήκης². Ἐνεφανίσθη καὶ πάλιν εἰς αὐτὸν πυρετὸς καὶ βήξ. Ὡς ἐκ τούτου ἐβιάσθη νὰ ἀλλάξῃ τόπον διαμονῆς περὶ τὰ τέλη Ἰουνίου καὶ ἐπ' ὀλίγον νὰ ἐφησυχάσῃ, ἡ ἀνήσυχος αὐτῆ φύσις, ἐν τῷ Μεγάλῳ Ρεύματι, ἐνθα ἐφιλοξενήθη φιλοφρόνως παρὰ τῷ σπαθαρίῳ Μίσογλου³. Τοῦτο ἀσφαλῶς συνετέλεσεν, ὥστε ἡ υγεία αὐτοῦ νὰ παρουσιάσῃ πλεόν περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου τοῦ 1781 σημαντικὴν βελτίωσιν. Οὕτως ἠδυνήθη μετὰ τὸν Αὐγούστον τοῦ αὐτοῦ ἔτους νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀναχώρησιν αὐτοῦ⁴ πρὸς περαιτέρω ἀξιοποίησιν τῶν ἀνακτηθεισῶν αὐτοῦ δυνάμεων.

Λόγῳ τοῦ ἐπισφαλοῦς τῆς υγείας τοῦ Βουλευσμά θὰ ἀνέμενέ τις νὰ παρουσιασθῆ παρ' αὐτῷ ἀδράνειά τις καὶ ὀλιγωρία περὶ τὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα τὸν ἠνάγκασαν νὰ ἐγκατασταθῆ ἐν Κωνσταντινουπόλει, πολλῶ δὲ μᾶλλον καθ' ὅσον κατὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περίοδον εὕρισκετο ἐν πλήρει ἀκμῇ ὁ ἐπιχωριάσας ἐπὶ μακρὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει λοιμὸς. Παρὰ ταῦτα ὁμοῦς ὁ Βουλευσμάς ἐνεφάνισε καταπληκτικὴν δραστηριότητα. Τοῦτο ἀναντιρρήτως ὠφείλετο κυρίως εἰς τὴν θερμὴν πρὸς τὸν Θεὸν πίστιν αὐτοῦ. Ὑπὸ τῆς πίστεως ἐνισχυόμενος οὐδεμίαν σημασίαν ἔδιδεν εἰς τὰς βασάνους καὶ λύπας τῆς σαρκός· αὗται μᾶλλον ἐβοήθουν καὶ ὄθουν αὐτὸν εἰς τὰς πνευματικὰς αὐτοῦ ἐπιδιιώξεις⁵. Ἐξ ἄλλου οὗτος ὑπῆρξεν ὁ λόγος τῆς γενναίας ἀντιμετωπίσεως καὶ τῆς ἐτέρας βασικῆς αὐτοῦ ἀδυναμίας, τῆς ἐλλείψεως δηλονότι συνεργατῶν, διὰ τὴν πραγμάτωσιν τῶν σκοπῶν του.

Ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἐπανελθὼν ὁ Βουλευσμάς εἰς Κωνσταντινούπολιν δὲν εὔρεν ἐν αὐτῇ τὸν γνώριμον αὐτοῦ προκαθήμενον τῆς Ἐκκλησίας Σωφρόνιον. Ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τούτου ἐξελέγη πατριάρχης ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γαβριήλ, ὡς Γαβριήλ ὁ Δ' (1780 - 1785), ὅστις προσεκλήθη, ἵνα ταχέως προσέλθῃ καὶ ἀναλάβῃ τὰ καθήκοντα αὐτοῦ. Ὑπείκων οὗτος εἰς τὴν πρόσκλησιν ταύτην, ἐφθασεν εἰς Κωνσταντινούπολιν τὴν 11ην Δεκεμβρίου 1780⁶. Ἐξ ἐπι-

σ. 147, καὶ 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἀβράμιον, πατριάρχην Ἱεροσολύμων, κῶδ. 6020 (519), σ. 156 - 157.

1. Αὐτόθι.

2. Βλ. 9ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρῦσανθον, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 168, καὶ 2αν ἐπιστολὴν πρὸς Ἰωάννην Μπενιζέλον, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 172.

3. Βλ. 9ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρῦσανθον, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 168.

4. Ἡ τελευταία ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολὴ τοῦ Βουλευσμά φέρει ἡμερομηνίαν «φθίνοντος Αὐγούστου 1781», ἡ δὲ πρώτη ἀνευ τόπου, ἀλλὰ προφανῶς ἐκ Βενετίας, 13 Νοεμβρίου 1781.

5. Βλ. 6ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρῦσανθον, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 151.

6. Βλ. Τ. Γκρισοπούλου, ἐργ. μν., ἐνθ' ἀνωτέρω.

στολής του Βουλευσιᾶ πρὸς τὸν Χρῦσανθον¹, φερούσης ἡμερομηνίαν 12 Ἰανουαρίου 1781, πληροφοροῦμεθα ὅτι, ἀμα τῇ ἀναρρήσει τοῦ Γαβριήλ εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, ὁ Βουλευσιᾶς ἐπεσκέφθη αὐτόν, διὰ νὰ τὸν συγχαρῆ. Ὁ πατριάρχης ἐπέδειξεν ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίσῃ τὰ περὶ τοῦ Βουλευσιᾶ, δι' ὃ καὶ ἐζήτησε πληροφορίας περὶ αὐτοῦ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον Σμύρνης, τοὺς ἀγιοταφίτας καὶ σιναΐτας ἀδελφοὺς, οἱ ὅποιοι ἔτυχε νὰ παρευρίσκωνται τότε ἐν τῷ πατριαρχείῳ. Φαίνεται ὅτι τὰς πληροφορίας περὶ τοῦ Βουλευσιᾶ παρέσχε κυρίως ὁ «διαβόητος» ἀγιοταφίτης Γερμανός, ὁ ὅποιος, μεταξὺ τῶν ἄλλων, κατέστησε γνωστὰ εἰς τὸν πατριάρχην καὶ τὰ περὶ τῆς «ἀποστολικῆς» περιοδείας αὐτοῦ, ὡς καὶ τὰ τῆς ὑποταγῆς αὐτοῦ εἰς τὸν πατριάρχην Ἱεροσολύμων Ἐφραίμ. Ὅτε ὁ Βουλευσιᾶς ἀνεχώρει, κατὰ τὰς ἰδίας αὐτοῦ πάντοτε πληροφορίας, ὁ πατριάρχης περιέσφιγγεν αὐτοῦ τὴν χεῖρα καὶ ὅλως κατ' ἰδίαν εἶπεν εἰς αὐτόν ὅτι ἐπεθύμει ἰδιαιτέρως νὰ συνομιλήσῃ μετ' αὐτοῦ προσεχῶς. Ἀργότερον ἐδόθη δευτέρα εὐκαιρία συναντήσεως τοῦ Βουλευσιᾶ μετὰ τοῦ πατριάρχου. Κατ' αὐτὴν ὁμοίως ὁ πατριάρχης προσεποιήθη ὅτι ἐλησμόνησε τὸν διαμειφθέντα μετὰ τοῦ Βουλευσιᾶ διάλογον κατὰ τὴν πρώτην συνάντησίν των. Τὴν συμπεριφορὰν ταύτην τοῦ πατριάρχου, ἣ ὅποια συνωδεύθη, καθὼς ἐτόνισεν ὁ Βουλευσιᾶς, καὶ ὑπὸ παιᾶτινος ὑπεροψίας, φαίνεται ὅτι βαρῶς ἔφερον οὗτος². Τὴν αἰτίαν τῆς ὑπεροψίας ταύτης ὁ Βουλευσιᾶς δὲν ἠδυνήθη νὰ εὔρῃ ἐκτὸς αὐτοῦ καὶ οὕτως ἀπέδωσε ταύτην εἰς τὸν «ἔσμον τῶν ἀμπλακημάτων» αὐτοῦ.

Ἦδη, καθὼς ἀνέφερον, εἶχον παρέλθει ὀκτὼ ἡμέραι ἀπὸ τῆς δευτέρας συναντήσεώς του μετὰ τοῦ πατριάρχου, χωρὶς οὗτος νὰ λάβῃ εἰδησίαν τινα παρ' αὐτοῦ. Ἡ στάσις αὕτη τοῦ Γαβριήλ τυγχάνει ἀξιοπερίεργος, δεδομένου ὅτι οὗτος προήρχετο ἐκ Σμύρνης, ἦτο γνώριμος καὶ προστατευόμενος τοῦ μητροπολίτου Σμύρνης, μετὰ τοῦ ὁποίου ὁ Βουλευσιᾶς διετῆρει, ὡς φαίνεται, ἀγαθὰς σχέσεις· ἐν Σμύρνη ἔπειτα διέμενεν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Χριστόφορος, ἰατρός, καὶ ἐν τέλει ὁ Γαβριήλ εἶχε λάβει συστατικὰς ἐπιστολάς ἴλιαν κολακευτικὰς διὰ τὸν Βουλευσιᾶν, ὡς ὑπέθετεν οὗτος, παρὰ τοῦ διδασκάλου καὶ φίλου του Χρυσάνθου. Εἰς ποῖον λόγον δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν τὴν στάσιν ταύτην τοῦ πατριάρχου; Ἡ θὰ εἶδει νὰ εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ διαβάλει τὸν Βουλευσιᾶν παρὰ τῷ πατριάρχῃ ἢ οὗτος ἐκράτησεν εἰς ἀπόστασιν τὸν Βουλευσιᾶν ἐνεκα τῆς ἀσθενείας τούτου. Ὑπερήφανος, ὡς ἦτο ὁ Βουλευσιᾶς, δὲν ἠθέλησε νὰ ζητήσῃ παρὰ τῶν φίλων αὐτοῦ τὴν ἐπέμβασίν των, ἀλλ' ἀπλῶς ἐν τῷ τέλει τῆς ἐν ταῖς ὑποσημειωθείσαις ἐπιστολαῖς διηγῆσεώς του περὶ τῶν λαβόντων χώρων κατὰ τὴν συνάντησίν των μετὰ τοῦ πατριάρχου παρεκάλεσε τοὺς φίλους του νὰ τοῦ γνωρί-

1. 6ῃ ἐπιστολῇ πρὸς Χρῦσανθον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 152.

2. Ὁ πατριάρχης κατὰ τὴν δευτέραν μετὰ τοῦ Βουλευσιᾶ συνάντησιν δὲν ἔδωσε καὶ τὸ δικαίωμα εἰς αὐτόν νὰ καθῆσθαι. Τοῦτο ἐχαρκτηρίσθη ὑπὸ τοῦ Βουλευσιᾶ ὡς δεῖγμα ὑπεροψίας τοῦ πατριάρχου ἐναντι αὐτοῦ.

σουν τυχόν και τὰς περὶ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου πρὸς αὐτοὺς κρίσεις και ἐπικρίσεις τοῦ πατριάρχου.

ὑπὸ τοιαύτας λοιπὸν συνθήκας ἐκαλεῖτο ὁ Βουλευσμᾶς νὰ ἐπιτελέσῃ τὸ ἔργον αὐτοῦ τὸ συνιστάμενον 1) εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ γνωστὰ εἰς τὸν πατριάρχην τὰ κατὰ τὴν περιοδείαν τοῦ προκύψαντα προβλήματα και νὰ συζητήσῃ μετ' αὐτοῦ περὶ «ἐνίων κοινωφελῶν πραγμάτων»¹, 2) εἰς τὸ νὰ εὔρῃ και συγκεντρώσῃ τὰ ἀπαραίτητα βιβλία και χειρόγραφα, και, κατόπιν τῆς καταλλήλου προεργασίας, νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐκδοσὶν βιβλίων ἀπαραιτήτων διὰ τὰς ἀμέσους ἀνάγκας τοῦ Γένους και 3) εἰς τὸ νὰ πλησιάσῃ και ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν προσωπικῶς ἢ δι' ἀλληλογραφίας μετὰ τῶν εὐπόρων ἐκείνων προσώπων, τὰ ὁποῖα θὰ ἐδείκνυον ἐνδιαφέρον διὰ τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τοῦ Γένους, και νὰ πείσῃ ταῦτα νὰ ἐνισχύσουν διὰ τοῦ κύρους και τῶν χρημάτων αὐτῶν τὸν ἀναληφθέντα ὑπ' αὐτοῦ ἀγῶνα πρὸς ἐπιβίωσιν τῆς Ἐκκλησίας και τοῦ Γένους². Ὁ Βουλευσμᾶς συνοψίζων τὰς δυσχερείας, τὰς ὁποίας συνήνητησεν εἰς τὸ ἔργον του τοῦτο, χαρακτηριστικῶς ἔγραφε πρὸς τὸν Μακάριον Κορίνθου δικαιολογῶν ἅμα ἑαυτὸν διὰ τὴν καθυστέρησιν ὀφειλομένης ἐκ μέρους του ἀπαντήσεως εἰς ἐπιστολὴν αὐτοῦ· «οὐκ ἀπήντηκα δὲ παραχρῆμα, ὅτι κυμάτων προσαραττόντων τῇ χέρσῳ δίκην, ἀλλ' ἐπ' ἄλλοις ἀθρόον ἐκ διαφόρων αὐτῶν τῶν τε πονηρῶν μου σαρκίῳ και τῇ εἰδεχθεῖ μου ψυχῇ πάθη προσήραξαν, βῆξ λέγω συνεχῆς, πυρετὸς κακοήθης, λοιμὸς κατὰ κεφαλῆς, φόβοι, λύπαι, ἀθυμίαι, μέριμνα και ἐπήρειαι, ὥστε και αὐτὸν διασαλευσαί μου τὸν ὀλίγον νοῦν»³. Ὡς ἐκ τούτου ἀξίζει νὰ βλέπη τις ὅτι ἡ μοναδικὴ ἐπιθυμία τοῦ Βουλευσμᾶ ἦτο νὰ ὑπερνικήσῃ πάντα τὰ προμνημονευθέντα ἐμπόδια και νὰ διατηρήσῃ κυρίως τὴν ὑγείαν αὐτοῦ, διὰ νὰ δοθῇ εἰς αὐτὸν μικρὰ τις παράτασις τοῦ βίου πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἀναληφθέντος ὑπ' αὐτοῦ ἔργου.

1. Βλ. 2αν ἐπιστολὴν πρὸς Ἀβράμιον, πατριάρχην Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 167.

2. Περὶ τῶν σχετικῶν λεπτομερειῶν τῆς συγκεντρώσεως χειρογράφων, βιβλίων, χρημάτων και περὶ τῆς ἐξασφαλίσεως ὑποστηρίξεως πολλῶν ἰσχυόντων προσώπων πρὸς εὐδωσιν τοῦ ἔργου του βλ. κατωτέρω τὸ οἰκτεῖον κεφάλαιον.

3. 2α ἐπιστολὴ πρὸς Μακάριον Κορίνθου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 176.